

УДК 81'374

Я.В. ПУЗИРЕНКО,

*кандидат філологічних наук, доцент кафедри культурології
Національного університету біоресурсів і природокористування України (Київ)*

ЧИННИКИ ВПЛИВУ НА ЛЕКСИКОГРАФУВАННЯ НАЗВ ОСІБ ЖІНОЧОЇ СТАТІ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ СУЧАСНИХ ПРОБЛЕМ СЛОВНИКАРСТВА

У результаті дослідження зроблено висновок, що основними чинниками впливу на лексикографування назв жінок є: гендерний чинник, вимога дотримання принципів системності і послідовності у викладі матеріалу, вимога чіткого розмежування узуального і нормативного підходів у лексикографічній практиці.

Ключові слова: агентивно-професійні назви жінок, лексикографія, гендерні стереотипи, чинники лексикографування, узуальність, нормативність.

Нами було проведене комплексне дослідження лексикографічного засвідчення назв осіб жіночої статі (далі – НЖ), матеріалом для якого стали 90 філологічних словників різних типів, які відрізняються за часом та місцем видання, обсягом, мовою тощо. Комплексний характер дослідження реалізовано через використання параметричного аналізу лексикографічного засвідчення мовних одиниць, проведення параметричного аналізу цих одиниць у синхронії та діахронії, застосування гендерного аналізу, а також через використання широкої джерельної бази дослідження.

У результаті встановлено, що на включення до реєстру та на характер лексикографічного опрацювання НЖ впливає сукупність чинників різної природи, які утворюють певну ієрархію. У цьому зв'язку можна говорити про чинники нижчого порядку і про чинники вищого порядку, або універсальні чинники.

До чинників нижчого порядку ми відносимо ті чинники, які безпосередньо пов'язані із вимогами до конкретного словника. Найголовніші серед них – *тип словника, обсяг словника, характер організації реєстру*. Особливість прояву цих чинників полягає в тому, що їхня дія є вибірковою – на лексикографування одних лексичних одиниць вони діють, а на інші не діють (це стосується і різних лексико-семантичних груп, і лексичних одиниць у межах однієї лексико-семантичної групи). По-різному вони проявляються у різних словниках, навіть однотипних, співвідносних за обсягом, складом реєстру. Докладніше про це див. у працях [1–3].

До чинників вищого порядку, чи, інакше кажучи, універсальних чинників, ми відносимо ті чинники, дія яких на лексикографування лексичних одиниць є універсальною, тобто проявляється в усіх типах словників, впливає на лексикографування усіх НЖ. Це передусім – *проблема узуальності/нормативності в лексикографії, системність у лексикографічній роботі і гендерний чинник*.

Наведемо тут приклад словникового тлумачення, який показує, що не завжди реалізація принципів узуальності/нормативності є послідовною. Так, слово *покоївка*, тлумачиться СУМ як «служниця, яка прибирає кімнати та виконує деякі інші хатні роботи, крім готування їжі». Ця дефініція не може вважатися вичерпною, позаяк *покоївка* є також офіційною назвою професії, яка включається до класифікаторів професій. Зважаючи на те, що україн-

ський (власне українською мовою) класифікатор професій ДК-2001, в якому наведено назву професії *покоївка*, був укладений тільки 1995 р., після набуття Україною незалежності, розглянемо включення назви *горничная* до окремих російськомовних класифікаторів професій і словників занять. Так, у спеціалізованих виданнях С-1903, К-1919, КП-1928 і сучасних класифікаторах МСКЗ-1988, ОРК-1995, ОСК-1987, ОСК-1991 вміщено НЖ *горничная*, у словниках занять СЗа-1939, СЗс-1939 – *горничная (гостиницы, общежития)*, і тільки в словнику СЗ-1936 – два різновиди: *горничная (предприятие, учреждение)* і *горничная (у частных лиц)*. Для позначення хатньої прислуги використовувалась окрема назва – *домашняя работница (у частных лиц)* у СЗа-1939, СЗс-1939. Пор. у КС-1936 – *хатня робітниця / домашня работниця*.

На жаль, у сучасній лексикографічній практиці не завжди критично використовується попередній досвід. Так, новітні словники «Вел. тл. сл.» і «Нов. тл. сл.» подають наведену вище дефініцію СУМ без жодних змін. Проте є й інші приклади. Вдалою можна вважати дефініцію з «Тл. сл.-мін.» – *покоївка «робітниця, яка прибирає у кімнатах приватної квартири або готелю», – яка в короткому тлумаченні враховує реалії сьогодення і не суперечить історії слова, тобто розвитку його значень. Показовим з погляду осмислення лексичного значення НЖ *горничная* є зіставлення дефініцій усіх змінених і доповнених видань ОЖ: 1949 – «Служанка для уборки комнат и других домашних (но не по кухне работ)»; 1952, 1961, 1972, 1981, 1986 – «работница для уборки комнат и других домашних (но не по кухне работ)»; 1989, 1991 – «1. Работница, прислуживающая в господском доме, убирающая комнаты. 2. Работница в гостинице, убирающая комнаты».*

Можна сказати, що універсальні чинники діють на лексикографічне опрацювання НЖ не безпосередньо, а опосередковано. Вони начебто проходять крізь чинники нижчого порядку і перетворюються в них, як світло крізь призму чи фільтр. І вже дія «нижчих» чинників посилюється вищими. Причому у лексикографуванні НЖ серед універсальних чинників найголовнішим є гендерний чинник, який впливає як на чинники нижчого порядку, так і на чинники вищого порядку. Зв'язок між чинниками схематично подано на рис. 1.

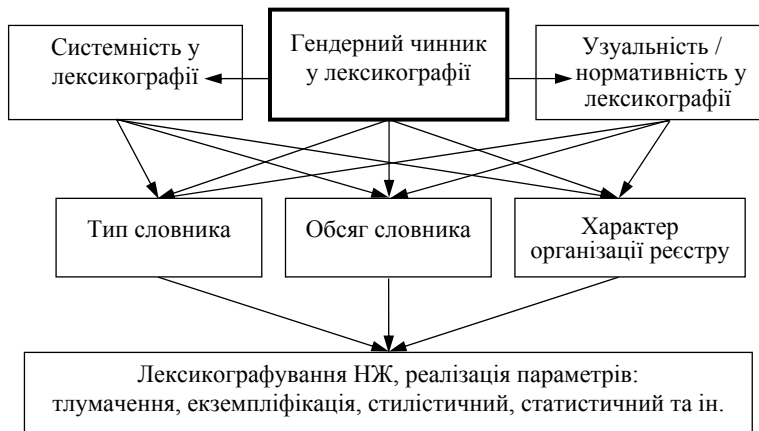

Рис. 1. Система основних чинників, які впливають на лексикографування НЖ

Названі вище чинники, які впливають на характер лексикографічного опрацювання НЖ і лексико-семантичних груп загалом, самі по собі відображають стан розвитку, з одного боку, лексикографічної теорії, а з іншого, – таких галузей мовознавства, як семасіологія, лексикологія та ін. З цього погляду можна говорити про *мовознавчі чинники*, серед яких виділяємо *об'єктивно-мовознавчі* та *суб'єктивно-мовознавчі чинники*. До останніх віднесемо ще й *соціально-мовознавчий чинник*, який стосовно НЖ визначимо як *гендерний*.

Вплив *об'єктивно-мовознавчих чинників*, полягає у тому, що недостатня теоретична опрацьованість тієї чи іншої проблеми негативно впливає на лексикографування НЖ. Сюди можна віднести, зокрема, розуміння семантичної та словотвірної структури НЖ.

Наприклад, по-різному представлена семантична структура слів *бог* і *богиня* у СУМ: *бог* «у релігійних віруваннях уявна надприродна істота, що нібито створила світ і керує ним

та вчинками людей // чого, перен. Найбільший умілець у чомусь, наймогутніший володар чого-небудь», *богиня* «1. В античній міфології і деяких східних релігіях божество жіночої статі // скульптурна фігура такого божества; 2. перен. Про жінку, дівчину надзвичайної, чарівної вроди // про кохану жінку». У НЧ *бог* переносне значення не виділене в окрему позицію, натомість у НЖ фіксується два значення. Так само, як і в попередньому випадку, наявна також семантична асиметрія, причому обмеження стосується як НЖ (немає компонентів – «майстриня», «володарка»), так і НЧ (немає компонентів «скульптурна фігура», «красень», «коханий чоловік»).

Виділення *суб'єктивно-мовознавчих чинників* зумовлене тим, що у процесі лексикографічної роботи досить сильно проявляється особистісний фактор, а саме особисті вподобання лексикографів та консерватизм у лексикографічній роботі, коли, наприклад, увести до корпусу словника нову лексему важче, ніж виключити наявну в попередніх виданнях.

До *суб'єктивно-мовознавчих чинників* віднесемо також *соціально-мовознавчий* чи, іншими словами, *гендерний чинник*. Адже непослідовності у лексикографуванні НЖ можуть бути наслідком підпорядкованого становища жінки в суспільстві, її відносної вторинності, через що на подання НЖ не звертається належної уваги. Опосередковано дія гендерного чинника проявляється у трактуванні НЖ тільки як похідних без врахування їх суспільної значущості.

Безпосередньо гендерним чинником зумовлений вибір вихідної, чи словникової, форми слова. Так, з тричленної родової парадигми прикметників, числівників у словники включається або тільки форма ч. р., або вона подається на першому місці, чим нехтується алфавітний принцип організації реєстру. Така традиція має давні корені і зумовлена знову ж таки суспільним становищем жіноцтва. Про силу цієї традиції свідчить той факт, що навіть прикметники чи субстантиви, які потенційно мають значення ч. р. тільки у переносному значенні, не завжди подаються у формі ж. р. Див. табл. 1., де позначка «+» вказує, яка родова форма прикметника чи субстантива вміщена у словнику як реєстрова одиниця, позначка «(+)-» – наведення форми у середині статті (нереєстровою одиницею), «0» – відсутність форми у словнику; у колонці «СССРЛ» зазначаються індекси словників, у яких зафіксована відповідна форма.

Таблиця 1

Слово	СУМ	Укр.- р. сл.	Орф.- 1999	Орф.- ел.	РУС	СССРЛ
Вагітна / беременная	(+)	+	+	+	+	Б М ОЖ Орф М-2
Вагітний / беременный	+	0	0	+	0	У М ОЭ
Незаміжня / незамужняя	+	+	+	+	+	0
Незаміжній / незамужний	0	+	+	0	+	У Б М Орф М-2
Пишногрудий / пышногрудый	0	0	+	+	+	Б М-2
Розчіпчений («без очіпка»)	+	0	0	+	0	0

Як видно з табл. 1, у розглянутих словниках немає однаковості у виборі родової форми реєстрових прикметників і субстантивів. Так, у більшості словників у формі ж. р. подається *вагітна / беременная*, а у формі ч. р. *незаміжній / незамужний*. Дієприкметник *розчіпчений*, на відміну від прикметника *вагітний*, не вживається у переносному значенні стосовно осіб чоловічої статі, проте подається у СУМ у формі ч.

Впливом гендерного чинника можна пояснити, наприклад, відмінності у стилістичному маркуванні співвідносних назв. Так, за СУМ, у парі *бабище – дідище*, ілюстрованої рівнозначними цитатами з того самого твору, НЖ набуває порівняно з НЧ виразного негативного забарвлення через уведення позначки *зневажл.*: *Бабище «...зневажл. Збільш. до баба¹ 2, 3. Як вийшла бабище старая, Крива, горбатая, сухая. (Котл. I, 1952, 115)» і Дідище «Збільш. до дід 2. [...] Прийшли на самий перевіз, Де засмальцьований дідище Вередував, як в грєблї біс. (Котл. I, 1952, 132)» (виділення наше – Я.П.).*

Розглянуті вище чинники впливу на лексикографування НЖ, крім хіба що гендерного, діють також при лексикографуванні інших лексико-семантичних груп. Отже існує необхідність подальших досліджень у цьому напрямі, а вже саме розуміння зазначених чинників сприятиме впорядкуванню лексикографічної інтерпретації мовних одиниць.

Список використаної літератури

1. Пузиренко Я.В. Динаміка включення назв осіб жіночої статі до реєстру словників / Я.В. Пузиренко // Opera Slavica. – 2003. – XI, № 4. – С. 42–46.
2. Пузиренко Я.В. Лексикографічне засвідчення назв осіб жіночої статі / Я.В. Пузиренко // Наукова спадщина професора С.В. Семчинського і сучасна філологія: зб. наук. праць: у 2 ч. / Упоряд. В.Ф. Чемес. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – Ч. 2. – С. 251–257.
3. Пузиренко Я.В. Проблема узуальності і нормативності у контексті лексикографічного засвідчення назв осіб жіночої статі / Я.В. Пузиренко / Науковий вісник Національного аграрного університету / редкол.: Д.О. Мельничук (відп. ред.) та ін. – № 90. – К.: Вид-во НАУ, 2005. – С. 345–353.

Умовні скорочення

- ДК-2001 – Класифікатор професій. ДК 003-95. (Із змінами та доповненнями). – Офіційне видання. – К.: Социнформ, 2001. – 584 с. (Державний класифікатор України).
- К-1919 – Классификация профессий по отраслям труда для бирж труда. – М., 1919. – 53 с. КП-1928.
- КС-1936 – Короткий словник занять для розробки всесоюзного перепису населення 1937 року. – К., 1936. – 67 с.
- МСКЗ-1988 – Международная стандартная классификация занятий: пер. с англ. – М., 1988. – 352 с.
- ОЖ – Ожегов С.И. Словарь русского языка. Далі при посиланні на цей словник вказується тільки рік видання.
- ОРК-1995 – Общероссийский классификатор профессий рабочих, должностей служащих и тарифных разрядов. – М., 1995. – 221 с.
- Орф.-1999 – Орфографічний словник української мови: Близько 125000 слів / уклад.: С.І. Головащук, М.М. Пещак, В.М. Русанівський, О.О. Тараненко. – Вид. друге, випр. і доп. – К.: Довіра, 1999. – 989 с.
- Орф.-ел. – Словники України. Український мовно-інформаційний фонд. Версія 3.0. 2006 (комп'ютерний диск).
- ОСК-1987 – Общесоюзный классификатор. Профессии рабочих, должности служащих и тарифные разряды. I.86.016. – М., 1987. – 167 с.
- ОСК-1991 – Общесоюзный классификатор. Профессии рабочих, должности служащих и тарифные разряды. – I.86.016. 2-е изд., доп. и переработ. – М., 1991. – 188 с.
- РУС – Російсько-український словник: в 3 т. – К.: Наукова думка, 1968.
- С-1903 – Словарь для разработки данных о производствах и личных профессиях. – М., 1903. – 67 с.
- СЗ-1936 – Словарь занятий для разработки всесоюзной переписи населения 1937 года. – М., 1936. – 147 с.
- СЗа-1939 – Алфавитный словарь занятий. Пособие для разработки материалов Всесоюзной переписи населения 1939 года. – М., 1939. – 245 с.
- СЗс-1939 – Систематический словарь занятий. Пособие для разработки материалов Всесоюзной переписи населения 1939 г. – Л., 1939. – 201 с.
- СССРЛ – Сводный словарь современной русской лексики: в 2 т./ АН СССР. ИН-т рус. яз.; под ред. Р.П. Рогожниковой. – М.: Рус. яз., 1991. Т. 1: А-О. – 800 с. Т. 2: О-Я. – 739 с.
- СУМ – Словник української мови: в 11 т. – К.: Наукова думка, 1971–1980.
- Укр.-р. сл. – Українсько-російський словник. Видання четверте. – К.: Наукова думка, 1976. – 944 с.

В результате исследования сделан вывод о том, что основными факторами влияния на лексикографирование названий женщин являются: гендерный фактор; требование соблюдения принципов системности и последовательности в изложении материала; требование четкого разграничения узуального и нормативного подходов в лексикографической практике.

Ключевые слова: агентивно-профессиональные названия женщин, лексикография, гендерные стереотипы, факторы лексикографирования, узуральность, нормативность.

The conclusion was made that the main factors of influence on lexicographing are gender factor, the requirement of adherence to principles of systemacy and consistency, the requirement of differentiation of normative and usage approach in lexicographical practice.

Key words: agentive-occupational women terms, lexicography, gender stereotypes, factors of lexicographing usuality, normativity.

Надійшло до редакції 24.10.2012 р.